

Kolm aastapäeva 1987–1988.

Historiograafilisi märkmeid ja mälestusi

III

Toomas Karjahärm*

Massiküüditamised

Senisest uurimistööst

Küüditamiste diskursus ei tekkinud tühjale kohale. Selle varasemasse, perestroika-eelsesse historiograafiasse kuuluvad Ervin Kivimaa väitekiri (1970) ja tema venekeelne raamat (1986), mis sisaldavad parteiarhiivile tuginevaid küüditatute arve, samuti Ants Ruusmanni ja Evald Laasi tööd käsikirjas või kärbitud kujul. Kuna need tööd polnud laiemalt tuntud isegi mitte eriteadlaste hulgas, siis „avastati“ küüditamisteema 1987.–1988. aastal uuesti, kusjuures esimesed avalikustajad olid ajaloolased Kahk¹ ja Laasi² ajalehtedes ning ajakirjanik Rein Järlik telesaates „Viiekümnendad“. Kui mitte arvestada suvel Loomingus ilmunud Heino Kiige romaani „Maria Siberimaal“, millest sai kohe väga nõutud ja defitsiitne trükis. Küüditamise juriidilistest aspektidest kirjutas mõnevõrra hiljem esimesena Herbert Lindmäe.³ Aja Pulsi toimetuskolleegium oli toetanud küüditamise teema ülesvõtmist ajakirjas juba 1987. aasta sügisel ja õigupoolest oli Pärnu literaadi Rudolf Alleri lühike publitsistlik üllitis sama aasta oktoobris selles „taasavastatud“ valdkonnas esimene. Aller kritiseeris peamiselt „ebaseaduslikke repressioone“ õigustavat kirjandust.⁴

Kõigepealt olid tähelepanu keskmes 1941. ja 1949. aasta massiküüditamised, muud repressioonid tulid alles hiljem kõneaineks, sest need nõudsid süvendatud uurimist ja uute allikate kaasamist. Esialgu käis debatt küüditatute arvu ümber, mida arvati olevat palju suurem kui ajaloolaste poolt ametlike allikate põhjal avaldatud.⁵ Oli ju üldiselt levinud arvamus, et Nõukogude statistikat ei saa usaldada. Samuti tõsteti esile küüditatute soolist ja vanuselist koosseisu, kus naised, lapsed ja vanainimesi oli 80–90%.

* Toomas Karjahärm (1944), Dsc., vanemteadur, Tallinna Ülikool, Humanitaarteaduste Instituut, ajaloo, arheoloogia ja kunstiajaloo keskus, Narva mnt. 29, 10120 Tallinn, toomas.karjaharm@tlu.ee

¹ J. Kahk. Kollektiviseerimisest Eestis. – Rahva Hääl, 26.11.1987. Ilmus päev varem kui Evald Laasi artikkel Sirbis ja Vasaras.

² E. Laasi. Mõnede lünkade täiteks. – Sirp ja Vasar, 27.11.1987.

³ H. Lindmäe. Kas vead või kuriteod, I–II. – Edasi, 15.–16.12.1987; H. Lindmäe. Ei ole õigustust. – Edasi, 07.04.1988.

⁴ R. Aller. Nimetagem asju õigete nimedega. – Aja Puls, 1987, nr. 19, lk. 26–27. Vt. ka R. Aller. Õigus ja õiglus, pilk minevikku. – Edasi, 23.12.1988.

⁵ Vt. M. Rubin. Eesti maarahvastiku dünaamikast aastail 1947–1950. – Eesti TA Toimetised. Ühiskonnateadused, 40, 1991, nr. 2, lk. 143–145; V. Ohmann. Eesti Ajaloomuuseum lähiajaloo radadel. [Retsensioon.] – Tuna, 2010, nr. 2, lk. 136–138.

Professor Herbert Ligi

Nõukogude massirepressioonide uurimisse Eestis andis oma panuse minu õpetaja ülikooli päevilt ja vanem kolleeg TA Ajaloo Instituudis professor Herbert Ligi. Viimased kolm eluaastat oli Herbert Ligi (1928–1990) uurimisobjektiks 1940. aastate demograafiline areng Eestis. Ta kavatses kirjutada suurema töö Eesti rahvastikukaotusest Nõukogude vanglates ja sunnitöölaagrites aastail 1941–1953.⁶ Ligi pöördumine Nõukogude repressioonide teema juurde oli mõneti ootamatu. Oli ta ju tuntud kui nn. feodalismiperioodi agraar- ja asustusajaloolane, ajaloolise demograafia üks rajajaid Eestis. Nähtavasti andis talle impulsi perekonnaseisuameti arhiiv, kus ta uuris eelmiste sajandite rahvastikulugu, talletatud ja senini salajas hoitud materjalid – nn. erisurmade aktid, mis sisaldasid hulgaliselt andmeid Siberi vangilaagrites surnud eestlaste kohta. Ligi asus neid töötlemata esimesena.⁷ Saarlase soovis ta lähemalt valgustada ka repressioone Saaremaal, mida ta pidas seni vähekaetud.⁸ Paljukogenud arhiivuurijana osutas Ligi repressioonide käsitlemise allikakriitilisele ja metodoloogilisele küljele, laiendas lähteandmete ringi väljapoole parteiarhiivi, seadis kahtluse alla Stalini aja ametliku statistika ja parteiarhiivi dokumentatsiooni usaldusväärsuse. Tema surmaandmete andmekogu sisaldas eri arhiividest kogutud andmeid u. 10 000 surmaakti kohta. Perekonnaseisuametis jäänud tal läbi töötamata u. 1000 inimese andmed. Ühtlasi tegi ta täiendusi ja parandusi seni koostatud deporteeritute nimekirjadele.⁹

Parteiarhiivi pääsemisega oli Ligel probleeme. Kuigi tegemist oli parteipiletiga TRÜ üldajaloo kateedri juhataja ning rahvusvaheliselt ja üleliiduliselt tuntud teadlasega. Tema enda sõnul esimene katse 1988. aasta novembris Tõnismäe arhiivi pääseda luhtus ülikooli vormikohasest kaaskirjast ja keskkomitee ideoloogiasekretäri Mikk Titma toetusest hoolimata. Teine katse 1989. aasta jaanuaris läks küll korda, kuid tema väljakirjutustest (nt. siseminister Boris Kummi kirjast Nikolai Karotammele) löikas arhiivitöötaja tähtsama osa välja.¹⁰ Ligi taotles siseminister Marko Tibarilt julgeolekukomitee ja siseministeeriumi küüditamiste organisaatorite ja täideviijate arhiivide avamist uurijatele, kuid tollal tulemusteta. See ainult süvendas kahtlusi parteiarhiivist kättesaadavate allikate usaldusväärsuses.

Ligi polemiseeris teiste uurijatega peamiselt küüditatute ja metsavendade arvu ning repressioonide kavandajate ja elluviijate isikute vastutuse üle. Ta avaldas oma uurimistöökokkuvõtteid ja põhiseisukohti Ajaloolise Ajakirja elluäratamiseks mõeldud TRÜ ajalooeaduskonna almanahhi Kleio esimestes numbrites,¹¹ Rahva Hääles¹² ja Edasis.¹³ Ligi arvates oli 1949. aastal küüditatute arv kaudsete allikate järgi (rahvastikustatistika, vagunite arv) u. 35 000,¹⁴ mis on 1,7 korda suurem kui parteiarhiivi dokumentides esitatud (E. Laasi poolt 1987. aastal publitseeritud märtsiküüditatute arv 20 702 on pärit siseminister Boris Kummi

⁶ J. Linnus. Herbert Ligi. In memoriam. – Kleio. Teaduslik-populaarne ajaloo ajakiri, 1991, nr. 4, lk. 72.

⁷ A. Rahi-Tamm. Teise maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis: allikad ja uurimisseis. (Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis, 9.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004, lk. 28.

⁸ Vt. H. Ligi. Sünge tähtpäev. – Saarte Hää, 02.07.1988.

⁹ A. Rahi, A. Must. Katkenud töö. Herbert Ligi: Eesti rahvastikukaotused Nõukogude Liidu vanglates ja sunnitöölaagrites. – Kleio. Ajaloo Ajakiri, 1993, nr. 8, lk. 8–15.

¹⁰ H. Ligi. Ääremärkusi küüditamise ajaloole, III. N. Karotamm ja küüditamine. – Kleio. Teaduslik-populaarne ajaloo almanahh, 1991, nr. 3, lk. 10. Vt. ka V. Ohmann. Eesti Ajaloomuuseum lähiajaloo radadel. [Retensioon.] – Tuna 2010, nr. 2, lk. 138. Põhinimekirja isikutest, peamiselt parteiajaloolased, kellel lubati töötada Parteiarhiivi „kinniste materjalidega”, pärineb 1988. aasta maikuust. (EKP KK sekretär I. Toome EKP KK Partei Ajaloo Instituudi direktorile E. Kaupile, 07.05.1988. RA, ERAF.1.42.141.14–15.)

¹¹ H. Ligi. Ääremärkusi küüditamise ajaloole, I–III. – Kleio. Teaduslik-populaarne ajaloo almanahh 1988 [ilmus 1989], nr. 1, lk. 22–25; 1989, nr. 2, lk. 13–15; 1991, nr. 3, lk. 6–10.

¹² H. Ligi. Märtsiküüditamine 1949 [I–II]. – Rahva Hää, 25.–26.03.1989.

¹³ H. Ligi. Veel märtsiküüditatute arvust. – Edasi, 08.07.1989.

¹⁴ Migratsioonist ja sundmigratsioonist. – Edasi, 20.04.1989.

aruandest ja osutunud tõeseks). Ta oli veendunud, et julgeolek näitas repressioonide ulatust tahtlikult väiksemana. Kahtlejaid oli teisigi. Rein Järlik kirjutas, et küüditatud ei saanud olla nii vähe, kuid ei öelnud, milline arv võiks olla õige.¹⁵ Rahva Hääle toimetuse arvas, et Laasi kasutatud dokumendi õigsust tuleb kontrollida küüditatute nimekirjade järgi, mis tähendas aastatepikkust uurimistööd. Rein Taagepera mitmekordselt suurem küüditatute arv oli kalkuleeritud talude arvu ajutisest vähenemisest 20 000 võrra.¹⁶

Metsavendade (kujunes kuumaks teemaks) arvuks oli kirjanduses pakutud 30 000 ja enamgi. Ligi väitis, et niisugused arvud ei vääri usaldust, sest keskkomitee aruanded sisaldasid tüüpilisi juurdekirjutusi, mille motiiviks on poliitiliselt õigustada massilisi repressioone. Tõenäoseks metsavendade arvuks pakkus ta u. 10 000.¹⁷ Ligi pidas debatti Edgar Tõnuristi,¹⁸ Evald Laasi¹⁹ ja Partei Ajaloo Instituudi teadusdirektori Kalev Tammistuga,²⁰ kes väitsid, et EK(b)P Keskkomitee esimene sekretär Nikolai Karotamm ja ENSV Ministrite Nõukogu esimees Arnold Veimer olid olnud humaansetel kaalutlustel märtsiküüditamise vastu ja püüdnud seda takistada. Ligi seevastu kinnitas, et Karotamm oli küüditamisplaani aktiivne organisaator ja elluviija, väike kruvike suures stalinistlikus süsteemis, kes käitumisjoonelt ei jäänud oma Moskva peremeestele alla. „Ajalugu õpetab, et iga ideoloogia vajab enda õilis- tamiseks kangelasi ja mätreid. Kuid professionaalne parteitegelane, EK(b)P Keskkomitee esimene sekretär N. Karotamm ei kõlba kangelaseks ega mahu märtriiks. Õigust okaskrooni- le ei anna ka tema kõrvaletõrjumine parteiliidri (sisuliselt kindralkuberner) postilt VIII pleenumi tulemusena. N. Karotammest osavam karjäärimeeste kamp [J. Käbin jt.] kasutas Stalini ajal praktiliselt alati edu garanteerinud võtet: kleepis oma vastasele külge natsiona- lismi soosija sildi.“²¹

See diskussioon²² langes valdavalt 1989. aastasse, mil moodustati Rahvarinde initsiatiivil Eesti ja Nõukogude Liidu arveraamatu töörühm, mille rahvastikukaotusi uuriva suuna juhiks sai Ligi. Tagantjärele võib ju nõustuda, et tegemist oli „tormiga veeklaasis“, kuid eriarvamuse- sed ja vaidlused hoidsid tollal avalikku ja akadeemilist ajaloohuvi pidevalt üleval.

ETA materjal klassivõitlusest

Massiküüditamised aastatel 1941 ja 1949 puudutasid otseselt paljusid kannatanute perekondi. Seetõttu oli selleteemaliste kirjatööde ning raadio ja telesaadete hulk väga suur. Ohvrite mõnitamisena tundus Rahva Hääles ja Sovetskaja Estonias 20. märtsil 1988 ilmunud ETA ametlik anonüümne materjal „Klassivõitlus Eestis 1940–1950-ndail aastail“, mis nähtavasti oli märtsiküüditamise aastapäeva vastupropagandistlik avalöök. Üllitise autor oli ajakirjanik

¹⁵ R. Järlik. Kas teame tõde? 25. märts 1949. – Sirp ja Vasar, 05.05.1989.

¹⁶ Ajaloo ja poliitika aasta. Katkeid vestlusringist Rein Taageperaga. Refereerinud Toomas Karjahärm. – Aja Pulss 1989, nr. 3, lk. 10.

¹⁷ H. Ligi. Ääremärkusi küüditamise ajaloole, II, lk. 14.

¹⁸ E. Tõnurist. Traagiliste sündmuste aasta. – Ausalt ja avameelselt EKP Keskkomitee VIII pleenumist, Karo- tammest, Käbinist, hinge harimatusest. Mõttevahetus Eesti Raadios. Koost. E. Hion. Tallinn: Perioodika, 1989, lk. 44–45.

¹⁹ E. Laasi. Kui kolhoose tehti, [I,II]. – Horisont 1988, nr. 1, lk. 27–29; nr. 2, lk. 10–14; E. Laasi. Veelkord märtsiküüditamisest 1949. – Rahva Hääle, 11.07.1989.

²⁰ K. Tammistu. Täsalülitamine. – Õhtuleht, 26.04.–18.08.1989.

²¹ H. Ligi. Ääremärkusi küüditamise ajaloole, III, lk. 10.

²² Vt. tänapäevaseid käsitlusi, nt. M. Saueauk. Eestimaa Kommunistliku Partei rollist märtsiküüditamise läbiviivi- misel 1949. aastal. – Uuemaid aspekte märtsiküüditamise uurimisest. Eesti Ajaloomuuseumi teaduskonven- rentsi materjale. Koost. ja toim. O. Liivik, H. Tammela. (Varia historica IV.) Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum, 2009, lk. 83–95; O. Liivik. Märtsiküüditamine „Eesti süüasja“ (1949–1952) kontekstis. – Uuemaid aspekte märtsiküüditamise uurimisest. Eesti Ajaloomuuseumi teaduskonverentsi materjale. Koost. ja toim. O. Liivik, H. Tammela. (Varia historica IV.) Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum, 2009, lk. 104–116.

Vladimir Iljaševitš, kes ajalehtedes esines Olev Miili pseudonüümi all.²³ Eesti Telegraafiagentuur asus küll ENSV Ministrite Nõukogu juures, kuid allus 1971. aastast TASS-ile, edastades ametlikke teateid ja uudiseid; direktor oli sel ajal H. Toming, Ajakirjanike Liidu juhatuse esimees ja endine Rahva Hääle toimetaja.

ETA materjalis õigustati küüditamisi Eesti külas arenenud terava klassivõitluse, kontr-revolutsiooniliste jõudude tegevuse, banditismi ja kulakute terroriga, mis olevat takistanud põllumajanduse kollektiviseerimist ja kulakluse kui klassi likvideerimist.²⁴

Üllitise põhiseisukohad olid ligilähedaselt samad, mis Vello Niinoja koostatud EKP Keskkomitee „orienteerivas materjalis“ 9. septembrist 1987. Kuid aeg oli läinud edasi väga kiiresti. Ulatuslikku protestilainet ei saanud enam maha vaikida ega ilmselgete valedega kompromiteerida. Üha valjemalt kostis akadeemilise haritlaskonna hääl, eriti Emajõe Ateenast. Edasis ilmus 25. märtsil 21 parteiliikme, peamiselt TRÜ õppejõudude protestikiri, milles nõuti autori avalikustamist ja nenditi, et ETA materjal „on vesi nii perestroika vastaste kui ka ekstremistlike natsionalistlike elementide veskile“, mis „kuidagi ei harmoneeri valitseva *glasnostiga*“. Allakirjutajad olid Jüri Ant, Rem Blum, Mihhail Bronštein, Rafik Grigorjan, Enn Hansberg, Mart Kadastik, Ants Kallikorm, Mati Karelson, Marju Lauristin, Herbert Ligi, Valjo Masso, Hillar Padu, Viktor Palm, Juhan Peegel, Rein Pullerits, Loit Reintam, Jüri Tammaru, Hans Trass, Sulev Uus, Peeter Vihalemm, Rein Vihalemm.²⁵ TRÜ poliitökonoomia kateedri juhataja akadeemik Bronštein lisas täpsustuse, et sunniviisilise kollektiviseerimise, mis vastupidiselt oodatule laiendas stiihilist vastupanu, asemel oleks olnud õige viia läbi põllumajanduse koopereerimine Eesti Vabariigis loodud ühistute baasil.²⁶

ETA otsis kõrgemalt poolt tuge ja korraldas erikorrespondent A. Prisjažnõi juhtimisel vestlusringi, milles osalesid keskkomitee töögrupi juht Nikolai Johanson, akadeemiksekretär Kahk, ajalooinstituutide direktorid Erich Kaup ja Raimo Pullat ning ENSV prokuröri esimene asetäitja Ülo Roots. Johanson ei soovinud ETA artikli kohta sõna võtta ja osutas kutselistele ajaloolastele, kelle ülesanne on ajalugu uurida, mida peab koordineerima teaduste akadeemia vastav nõukogu Kahki juhtimisel. Partei Ajaloo Instituudi direktor Kaup kinnitas ajakirjanduses avaldatud küüditatute arve, kuid arvas sealt maha 1941. aastal arreteeritud perekonnapead – 3178 isikut, keda ta nimetas „kulakud ja bandiidid“. Prokurör Roots mõõnis tehtud vigu, „sealhulgas väga tõsiseid“ ja pakkus neile, „kes peavad end ebaseaduslikult represseerituteks“, seega mitte kõigile süütult kannatanuile, võimalikku rehabiliteerimist, sh. kustutamist kulakute nimekirjast nende endi kaebuste ja avalduste alusel läbi bürokraatliku protseduuri ministrite nõukogu ja selle presiidiumi või prokuratuuri ja ülemkohtu kaudu. ETA vestlusringi ajalehtedes ilmunud kirjelduses ei räägita üldse küüditamisest sisuliselt, ei anta sellele õiguslikku hinnangut, ei kommenteerita ega kummutata agentuuri varem ilmunud küüditamisi õigustavaid seisukohti. Vestlusringis kõige enam sõna võtnud Kaup osutas üksnes „keerukatele oludele“. Ainult vestluse vahendaja Prisjažnõi nimetas üldsõnaliselt ETA varem avaldatud materjalis esinevaid „väärraid tõlgendusi“.²⁷

Üllatav oli pagulaskonna ühe tähtsama ideoloogi ja „30 aasta plaani“ autori professor Rein Taagepera (pärast Balti ketti sai ta taas viisakeelu) Ameerika Hääles esinemise sissetoomine ETA vestlusringi, mis tegi ta tuntuks ka neile, kes polnud temast varem midagi kuulnud. Siin-

²³ Vt. nt. O. Miil [V. Iljaševitš]. „Järglased“. – Õhtuleht, 05.02.1988. 1. aprillil 1988 avaldas Iljaševitš infoagentuuri APN ajakirjas Globus Olev Miili nime all küüditamist õigustava artikli „Kes ja kuidas püüab ajalooa spekuloida. Faktid väljamõeldiste vastu“. 13. aprillil kritiseeriti artiklit teravalt Eesti Televisiooni saates „Mõtlemel veel“. 22. juunil avaldas artikli eesti keeles Õhtuleht, kus Olev Miili käsitus küüditamisest sai eesti lugejale laiemalt teatavaks.

²⁴ ETA [V. Iljaševitš]. Klassivõitlus Eestis 1940–1950-ndail aastail. – Rahva Hääle, 20.03.1988.

²⁵ J. Ant jt. Avalik kiri ETA-le ja veel mõnele tundmatule. – Edasi, 25.03.1988. Rahva Hääle ja Sovetskaja Õestonija seda kirja ei avaldanud. Vt. ka J. Ant. Veel kord klassivõitlusest ja ajaloo „valgetest laikudest“ Eestis. – Edasi, 12.04.1988.

²⁶ J. Ant jt. Avalik kiri ETA-le.

²⁷ Ajaloo valgeid laike kõrvaldades. ETA vestlusring. Vestlusringi juhtinud ETA erikorrespondent A. Prisjažnõi. – Õhtuleht, 25.03.1988; Noorte Hääle, 26.03.1988.

juures on asjakohane nimetada, et Taagepera salajane teabeallikas oli Evald Laasi, kellega ta kontakteerus 1977. aastal Helsingis.²⁸ Laasilt saadud andmete põhjal avaldas Taagepera, allikat hoolega varjates, rea eriartikleid, peamiselt AABS-i ajakirjas *Journal of Baltic Studies*, kokkuvõtlikult teoses „The Baltic States: Years of Dependence 1940–1980“ (1983, koos Romuald J. Misiunasega; teine trükk aastate 1940–1990 kohta ilmus 1993, eesti keeles 1997).²⁹

ETA hoiakus, mis õigustas inimsusevastaseid kuritegusid, ei olnud siiski midagi jahmata-mapanevat või iseäralikku; see langes alustes kokku keskkomitee tollase seisukohaga. Arhiivis on Silvi-Aire Villo kiri parteikomiteede sekretäridele 21. märtsist, kus autentse teabe allikana märgitakse just ETA 20. märtsi materjali.³⁰

Saanud keskkomitee töögrupilt kontseptuaalset tuge, tunnistas ETA vastutav sekretär Evald Tooms vastuses 21-kirjale vigu maaomandi statistikas ja taunis perekondade küüditamist „kõlbeliselt ja humanistlikult seisukohalt“, korrates samas kõnealuse artikli peamist teesi: „tuli likvideerida Nõukogude-vastaste jõudude sotsiaalne baas“. Materjali autorit ei lubavat aga ilma tema nõusolekuta avaldada ENSV tsiviilkoodeks.³¹ Niisugused avaldused valasid õli tulle ja ajalehtede toimetusi tabas lugejate protestide laviin.

Vastus ETA-le

ETA massirepressioone õigustavad ja idealiseerivad materjalid kutsusid esile laialdase nõrdimise ja protestilaine, seda ka ajakirjanduses.³²

Nagu eespool öeldud, oli tollane ülemineku-aeg paradoksidest rikas. Kummalisel kombel sai juhtiva parteilehe toimetusest vaimse perestroika ja avalikustamise omamoodi tugipunkt. Suurem osa minu tolle aja publitsistikast ilmus Sirbi ja Aja Pulsi kõrval *Rahva Hääles*. Seal oli ajalootekstidega tegeliku töö tegija poliitikaosakonna juhataja Uno Lehepuu (1923–2011), väga tark, aus ja sõbralik inimene. Kogenud ja karastunud lehetöötajana, kes ülemuste (peatoimetaja asetäitjad Hans Mõttus ja Siim Kallas) läheduses viibides haistis konjunktuuri ja lubatu piire, tõmbas vaikselt mõned liiga julged „etteruttavad“ mõtted maha ja pani need ootele, kuni ta talle omasel muhedal viisil kanget filtrit sigaretti Prima tõmmates ütles: „No nüüd on aeg, ma panin selle juba sisse, see aga tahab veel natuke oodata.“ Peaaegu kõik ajalooga seotud aktuaalsed teemad käisid tema käest läbi. Arumäe, Laasi, Walter (enne Valter) olid tema juures sagedased külalised. Tollases kontekstis tähelepanuväärne saavutus oli Molotovi-Ribbentropi pakti salajase lisaprotokollil osaline³³ ja täielik avaldamine.³⁴ Viimase episoodiga seoses mäletan peatoimetaja Toomas Leito kõhklusit, mida ta minuga jagas, sest Kreml polnud salaprotokollide olemasolu veel avalikult tunnistanud (neid polnud Moskvas „leitud“); kuigi Läänes olid need ammu publitseeritud. Lehepuu kõrvaltoas, majandustoimetuses istus Kaupo Pollisinski, kes sai tuntuks majanduskommentaari ja IME propageerijana.

Nõupidamisel *Rahva Hääle* toimetuses 1988. aasta aprilli algul andis Lehepuu mulle tüseda paki nõrдинud kodanike kirju ning palus kirjutada vastuse ETA anonüümsele materjalile ja vestlusringile. Et mul polnud Laasi ja teiste asjatundjate poolt seni avaldatule uusi

²⁸ R. Taagepera. *Western Awareness of Soviet Deportations in Estonia. – Soviet Deportations in Estonia: Impact and Legacy. Articles and Life Histories.* Ed. K. Kukk, T. Raun. [Tartu]: Filiae Patriae Sorority, Tartu University Press, 2007, lk. 108.

²⁹ Ilumiskoht Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

³⁰ EKP KK propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhataja S.-A. Villo parteikomiteede sekretäridele 21.03.1988. RA, ERAF.1.302.558.16–17.

³¹ E. Tooms. Vastuseks ajalehes „Edasi“ ilmunud avalikule kirjale. – *Edasi*, 02.04.1988.

³² Vt. nt. E. Laasi. Vladimir Iljaševitš-Olev Miili vägitegudest Eesti ajaloo alal. – *Õhtuleht*, 08.07.1988.

³³ Nõukogude–Saksa mittekallaletungipaktist. [Eesti NSV TA Ajaloo Instituudi kapitalismi perioodi sektori juhataja Heino Arumäe intervjuu.] – *Rahva Hääle*, 18.09.1987.

³⁴ H. Arumäe. Veel kord Nõukogude–Saksa mittekallaletungi paktist. Kommentaariks kunagiste kommentaaridele, [I–II]. – *Rahva Hääle*, 10.–11.09.1988.

Ajaloolaste nõupidamine Rahva Hääle toimetuses 1988. Vasakult peatoimetaja Toomas Leito (laua otsas), poliitikatoimetaja Uno Lehepuu, Toomas Karjahärm, Heino Arumäe, Harry Roots, asetoimetaja Hans Möttus, Edgar Mattisen, Jüri Ant, Evald Laasi, Partei Ajaloo Instituudi direktor Erich Kaup. Foto: Harald Leppikson. Autori arhiiv

fakte lisada, siis püüdsin arvude tulevargist distantseeruda ja siduda massirepressioonid ajastu üldise kontekstiga. Panin imeks, et ikka veel eksisteerivad kulakute nimekirjad ja kohtuväliselt karistatud isikud peavad oma süütust tõestama bürokraatlike protseduuridega. Mõistsin hukka ETA stalinistliku fraseoloogia, rõhutasin küüditamise ebainimlikkust ja nimetasin massilisi väljasaatmisi kuritegudeks, nende õigustamist aga skandaaliks. Ühtlasi kutsusin kolleege üles koostama Eesti inimkaotuste üldist bilanssi,³⁵ mille kohta samuti ringles mitmesuguseid väga erineva suurusjärguga arve. Okupatsioonist tingitud kaotuste ja kahjude arveraamatu või Valge raamatu koostamisest oldi sel ajal veel üsna kaugel nii olude kui ka teadmiste poolest.

Toon siin ära veel mõned väljavõtted minu Rahva Hääle artiklile lisatud lugejate kirjadest: „Olen vana inimene ja varstine surija. Seepärast julgen küsida, miks sõnagagi ei meenutata teie artiklis [ETA artikkel 20.03.1988] süütult kannatanuid. Meil oleks nagu ühiskonnas mingid nihked avalikustamisele ja samas ikkagi ei ole ka. Lugupidamisega K. L., Rakvere rajoon.“

„Hirmujudin käis üle keha seda lugedes. Selle artikli võis kirjutada inimene, kes igatseb Stalini aega tagasi, inimene, kellele on perestroika vastunäidustatud. Taavet Noppe. Jõgeva.“

„See kirjatöö polnud mitte üksnes stagnatsiooniaja musternäidis, vaid ka katse vahepeal selgeks räägitud tõdesid uuesti pea peale keerata (küüditamise peapõhjused). Lisaks veel tendentslik valeandmete esitamine. Jääb mulje, otsekui tahetaks lugejaid (rahva mälu) lollitada. Lugupidamisega H. Tammsalu, Pärnu.“

„Leian, et ülalmärgitud artikli lahtiharutamine on ajaraiskamine, liiga ilmne on selle suunitlus. Mina isiklikult pean selle sisu (kui ka artikli avaldamise fakti kui sellist) kuriteoks, kümnete tuhandete süütult kannatanute mõnitamiseks. Lugupidamisega Suure Isamaasõja veteran David Abramson, Tallinn.“³⁶

ETA küüditamist õigustav kirjutis ja selle hukkamõistmine andis tõuke ajaloo uurimise üldiste metodoloogiliste ja inimlike aspektide käsitlemisele. Üle pika aja ei varjutud enam

³⁵ T. Karjahärm. Uus ja vana ajaloovaldas. – Rahva Häälel, 15.04.1988.

³⁶ Samas.

ühiskonnateaduste parteilisuse ja klassipositsiooni printsiibi taha, vaid tõstatati teravalt küsimus ajaloolase rollist, tema eetikast ja vastutusest. Horisondi vestlusringis, milles ma osalesin koos Evald Laasi, Harry Rootsi ja Aigar Vahemetsaga, leiti üksmeelselt et karm kriitika ja süüdistused ajaloovaltsimises on vähemalt Nõukogude perioodi ja lähiajaloo uurimise kohta põhjendatud ning ausa ajaloolase ülesanne on tõe väljaselgitamine. Seda on takistanud ühiskondlikud olud ja loominguvabaduse puudumine, ajaloo uurimisega tegelevates institutsioonides valitsev stagnatsioon, ideoloogilised „ajaloovalvurid“ (Laasi termin), teaduse asendamine propaganda ja pseudoteadusega.³⁷ Niisuguste mõttekäikude publitseerimine Eestis sai suurel määral teoks tänu üleliidulises ajakirjanduses ilmunud kirjutiste eeskujule, näiteks Juri Afanasjevi (esines ka Eestis, toetas Baltimaade vabodusliikumist ja rahvarindeid ning MRP avalikustamist), Roi Medvedjevi, Mihhail Semirjaga, Otto Lacise, Gavriil Popovi, Aleksandr Tšipko jt. sulest, kus mõisteti stalinismi kuriteod ühemõtteliselt hukka.

25. märts 1988

25. märtsil oli Tallinnas mitu päevakohast üritust. MRP-AEG korraldatud (suur osa selle grupi aktiviste oli sel päeval isoleeritud) meeleavaldusel Tammsaare juures ja Musumäel kõnelesid Lagle Parek, Valev Kruusalu, Artur Ratas, Heli Susi (endine küüditatu, konservatooriumi saksa keele õpetaja ja Aleksander Solženitsõni abistaja Eestis), Anatoli Melnišuk jt. Filharmoonias oli võimude poolt organiseeritud akadeemilise meeskoori ja estraadisolistide kontsert „Aeg ja inimesed“. 24. veebruari formaadiga analoogiline saalikoosolek leidis aset Sakala tänaval Poliitharidusmajas, kus esinesid ja vastasid küsimustele juristid, ENSV justiitsministri esimene asetäitja Jaak Kirikal, prokurör ja repressioonide uurija Heino Tõnismägi, TA ühiskonnateaduste osakonna teadussekretär Tiit Käbin, ajaloolased, TPI dotsent Ants Ruusmann ja Partei Ajaloo Instituudi vanemteadur Herbert-Armin Lebbin, geoloog, TA Geoloogia Instituudi direktor Dmitri Kaljo jt.³⁸

25. märtsil 1988 poliitharidusmajas toimunud rahvakoosoleku kohta on Nina Startšenko öiendis märgitud 224 küsimust, kriitilist märkust, ettepanekut, sõnavõttu kohalt. Neist 67 (29%) puudutasid väljasaatmisi, 80 (36%) rahvuspoliitikat (neist 20 migratsiooni), 36 (16%) majanduspoliitikat, tööstust ja põllumajandust, 41 (18%) demokratiseerimist ja avalikustamist, kommunistlikku parteid ja tema juhtkonna rolli.³⁹ 24. veebruariga võrreldes oli küsimusi rohkem, need olid konkreetsemad ja juriidiliselt paremini ette valmistatud. Teravat kriitikat tehti NLKP kui valitseva ainupartei aadressil, nõuti Vaino ja Sauli mahavõtmist, nende rahva ette toomist ja vastutusele võtmist, nõuti ka represseeritutele kahjude hüvitamist. Rida küsimusi oli Eesti NSV Liidust väljaastumise protseduuride kohta.

Märtsiküüditamise 39. aastapäev 1988. aastal oli vanameelsete viimane organiseeritud ja massiivne katse mitmesuguste vahenditega, kaasaarvatud loodava ERSP aktivistide kinnipidamine,⁴⁰ takistada ajaloo ümberhindamist Eestis. Karl Vainol oli jäänud ametis olla veel mõned kuud.

³⁷ T. Karjahärm, A. Vahemetsa, E. Laasi, H. Roots. Bürokratia sulane või tõe teener?, I–III. „Horisondi“ vestlusring. Vahendanud I. Palli. – Horisont 1988, nr. 4, lk. 9–12; nr. 5, lk. 7–10; nr. 6, lk. 13–16.

³⁸ V. Niitsoo. Molotov-Ribbentropi Pakti Avalikustamise Eesti Grupp ja tema tegevus 1987–1988. – Akadeemia 1998, nr. 1, lk. 55–59; V. Niitsoo. Mürimurdjad. MRP-AEG ja ERSP lugu. Tallinn: Trükikoda OÜ Ortwil, 2002, lk. 38–41.

³⁹ N. Starčenko. K soderžaniju i karakteru voprosov, kritičeskix zamečanij i predloženij, postupivšix 25.03.1988 g. vo vremja diskussii v Dome politproščeniija CK Kompartii Ėstonii, 11.04.1988. RA, ERAF.1.42.124.1–3.

⁴⁰ Sellest ja 25. märtsi meeleavaldustest vt. L. Parek. Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei. – Ausalt ja avameelselt Eesti parteidest, II. Koost. E. Hion. Tallinn: Perioodika, 1990, lk. 8; M. Laar, U. Ott, S. Endre. Teine Eesti. Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1991. Teine trükk. Juhtiv toim. M. Makko. Tallinn: SE&JS, 2000, lk. 241–245; V. Niitsoo. Mürimurdjad, lk. 38–41.

Raamatute „vabakslaskmise“ algus

1988. aasta märtsikuu algul olin koos Rein Ruutsoo ja Hannes Valteriga trükiste erifondi likvideerimise ekspertkomisjonis, mis kultuuriministeriumis moodustati raamatukogunõunik Ivi Tingre ja Fr. R. Kreutzwaldi nim. Eesti NSV Riikliku Raamatukogu (endine Riigiraamatukogu, nüüd Eesti Rahvusraamatukogu) energilise direktri Ivi Eenmaa initsiatiivil, tõenäoliselt Moskvas *glasnost*ist lähtuvate üldjuhiste alusel ja partei kohaliku keskkomiteega kooskõlastatult. Loomingulised liitunud, liitude kultuurinõukogu ja lähiajaloo tegelevad uurijad olid seda küsimust tõstatanud korduvalt juba varem. Mäletan, et sellest rääkis kirjanike liidu juhatuse esimees Vladimir Beekman, kui käisin liidus loengut pidamas; vist sõnastati seal ja mõnes teiseski kultuuriasutuses instantsidele adresseeritud asjakohaseid kirju. Loominguliste liitude juhatuste ühispleenimil 1.–2. aprillil 1988 nõuti ENSV juhtorganitelt hävitatud raamatute nimekirjade avalikustamist ja raamatukogufondide taastamist,⁴¹ mis enamasti polnud kuidagi võimalik, sest sajad tuhanded raamatud olid hävitatud, kohati oli riiklikus süsteemis alles vaid üks-kaks eksemplari. Komisjonis saime tutvuda omaaegsete protokollidega, millega raamatud olid keelatuks tunnistatud ja hävitatud. Protokollid olid tõelised stalinistlikud šedöövrid. Neis toodud põhjendused olid täiesti absurdsed, näiteks mõne romaanitegelase „nõukogudevastased mõtted“, mis olid raamatust hoolikalt välja kirjutatud. Raamatute „surmamõistmises“ ja erifondide asutamises oli olnud tegev Glavliti raamatukogude puhastamise osakond Irina Rodionova juhtimisel.⁴²

Kuna trükiste erihoidu kui institutsiooni ei lubatud tollal kohe likvideerida ja kogu seal hoitavat kirjandust korruga „vabaks lasta“, siis saime esimese sammuna teha otsuse ainult Eesti Vabariigis ja Saksa okupatsiooni ajal ilmunud raamatute kohta. Erifondis olnud u. 3000 nimetusest⁴³ raamatutest jätsime erihoiule 43 nimetust, peamiselt fašismi propageerivat ning rassismi ja antisemitismi õhutavat kirjandust. Ees seisis töö pagulaskirjanduse ja eestikeelse perioodikaga. Vene- ja võõrkeelse kirjanduse saatuse üle otsustamine kuulus tollaste reeglite järgi veel Moskva kompetentsi,⁴⁴ kuid peagi hakati seda ignoreerima.

1988. aasta lõpul kutsuti mind ENSV Glavliti viimase ülema Kurt Ingermani (oli varem EKP KK Partei Ajaloo Instituudi ja Parteiarhiivi direktor, kus ta rangelt jälgis parteialaduste juurde pääsemise korda)⁴⁵ jutule tema residentsis Pärnu mnt. 10. Seal oli mahukas kast mulle USA-st Balti Uuringute Edendamise Ühingu (AABS) aktivisti Heino Taremäe poolt saadetud raamatutega. Eksperdina või tunnistajana (?) oli ENSV viimane ülemtsensor jutuajamisse kaasanud akadeemiksekretär Juhan Kahki, kellele niisugune roll oli silmanähtavalt vastukarva ja midagi meelde jäävat ta ei öelnud. Saadeti sisaldas peamiselt AABS-i teadusväljaandeid, mis muidugi kuulusid kõik „nõukogudevastaste“ rubriiki ja olid juba märgistatud kurikuulsa kuusnurkse templiga tiitellehel. Leebe olekuga Ingerman osutas mingitele ametlikele eeskirjadele, kuid minu kätte neid ei andnud, ja tegi ettepaneku anda raamatud vabatahtlikult üle erihoiule, mille ma tagasi lükkasin põhjendusega, et mul on neid teadustööks vaja. Tõsisem kauplemine toimus Rein Helmele mõeldud „eriti reaktsioonilise“ teose „Eesti vabadusvõitlejad Teises maailmasõjas“ (I trükk, 1987, Toronto, koost. August Jurs) ümber, kuid lõpuks sain kõik raamatud koju viia. Ajad olid muutunud – varem poleks niisugune asjade käik olnud kuidagiviisi võimalik.

⁴¹ Eesti NSV loominguliste liitude ühispleenum 1.–2. aprillil 1988. Koost. M. Jõgi, toim. I. Rattus, M. Tarmak. Tallinn: Eesti Raamat, 1988, lk. 229. Vt. ka Rein Veidemanni kõne samas, lk. 192.

⁴² Raamatute erihoiust vt. nt. P. Lotman. Parlamendiraamatukogust rahvusraamatukoguks, II. Eesti NSV Riiklik Avalik Raamatukogu 1940–1953. Toim. K. Tammaru. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 1993.

⁴³ Nende teoste loetelu on kirjas ENSV Glavliti poolt 1966. aastal koostatud dokumendis „Raamatukogudest ja antikvariaatidest kõrvaldamisele kuuluvate kodanlikul ja okupatsiooni ajal Eestis ilmunud väljaannete koondnimekiri“.

⁴⁴ Eesti NSV loominguliste liitude kultuurinõukogus. – Sirp ja Vasar, 25.03.88. file:///C:/Users/User/Downloads/sv_19880325_logo.pdf ; R. Ruutsoo. Lehekülgi päevaraamatust 1988, [III]. – Looming 2008, nr. 7, lk. 1058–1059.

⁴⁵ Vt. A. Laanemäe. Ussipesa Tõnismäel ja teisi meenutusi. Toim. H. Tiisväli. [Tallinn]: Argo, 2015, lk. 52.

Aja Pulss

Vambola Lillemäe juhitud Aja Pulss (1985–1993, tuli Küsimused ja Vastused asemele) oli vaatamata keskkomitee ühiskondlik-poliitilise ajakirja staatusele ja järelevalvele ning tänu edumeelsele ja kvalifitseeritud toimetusele rahvusmeelne ja üsna edukas ka ajaloo valgete laikude käsitlemisel,⁴⁶ jäädes selles osas siiski tunduvalt maha kultuuriajakirjadest, kuid kaugelt ületas sisukuselt Lembit Annuse⁴⁷ toimetatud Eesti Kommunisti, mis hoidis Moskva (vanameelsete) joonest kindlalt kinni. Kandvad jõud olid Aja Pulsis peatoimetaja asetäitja Endel Pöder ja vastutav sekretär Kalju Tiro. Eri aegade tegijatest on meelde jäänud Raivo Palmaru, Marica Lillemets, Ivo Karlep, Jüri Arusoo, Ebba Rõigas (Rääts), Linda Kangur, Maret Kaik, Tiina Tammer, Aapo Pukk, Alar Tätsi.

Laia profiiliga informatiivne ajakiri, mille tiraaž parematel aegadel ületas 100 000 piiri, oli avatud erinevatele ainevaldkondadele ja autoritele, palju kirjutati majandusprobleemidest, elu-olust, rahvastikust, ajaloost, rahvusvahelisest elust ja väliseestlastest. Populaarsed olid juristi- ja arstiveerud, lugejate kirjade ja vastuste rubriik. Kolleegium, mille liige ma olin ajakirja algusest (1984) peale, käis koos harva, vast korra või paar aastas ja toimetuse töösse kuigipalju ei sekkunud. Kolleegiumi otsusega jäeti 1989. aastal ära Nõukogude ajakirjandusele obligatoorne loosung „Kõigi maade proletaarlased, ühinege!“ kui aja vaimule mittevastav.⁴⁸ Isegi ametliku teooria järgi polnud Nõukogudemaal enam ammu proletariaati, keda saaks kapitalistliku ühiskonna ekspluateeritavate palgatöölisega ühendada. Sellest sammust pidi peatoimetaja andma aru keskkomitee teisele sekretärile Georgi Aljošinile. Kas Moskva silm ja kõrv jäi seletusega rahule, see pole teada. Suurt pahandust sellest formaalsest pühaduserüvetamisest ei tulnud. Õnneks teine sekretär eesti keelt ei osanud ega saanud ajakirja lugeda. Aeg-ajalt, kuid siiski harva, oli toimetusel sekeldusi seoses õukonnaintriigidega, pugejate ja pealekaebajatega, mille mõjud ulatusid mõnikord Moskvani. Seal pahandati, et keskkomitee ajakiri ilmub ainult eesti keeles, samal ajal kui vähem populaarne Eesti Kommunist ilmus kahes keeles. Kohalikud agitpropi töötajad polnud rahul, et vastupropaganda ja klassikasvatuse teemad olid ajakirjas nõrgalt esindatud. Karl Vainole ja tema kaaskonnale ei meeldinud kirjutis Nicaraguasse suursaadikuks „pagendatud“ Vaino Väljasest. Sisevõitluse hoogustumine EKP vanameelse ja uuendusmeelse tiiva vahel, partei organisatsiooniline lõhestumine ja lagunemine kajastusid muidugi ka ajakirja veergudel.

Minu Välis-Eesti-teemalised lood, nagu „Ameerikas Eestit avastamas“ (I–II, 1988/1989), vestlused professorite Rein Taagepera ja Toivo Miljaniga kuulusid sedalaadi kirjutiste hulka, mille pärast toimetust võidi hoiatada ja manitseda „tasakaalukusele“, nagu kirjutab peatoimetaja oma mälestustes.⁴⁹ Mida selle all parteilises žargoonis konkreetselt mõeldi, on jäänud endise Valge maja ja peatoimetaja teada. Aja Pulsi eeltsensuuriga tegelesid sel ajal keskkomitee ideoloogisekretär ja propagandaosakond. Veel 1990. aastal süüdistasid Moskva kontrollid peatoimetaja sõnul ajakirja natsionalistlike kirgede õhutamises, internatsionalismi ideede mahasalgamises, rahvussuhete moonutamises, milles jäi süüdi EKP Keskkomitee Vaino Väljase ja Mikk Titma näol, kes olnud toimetuse suhtes liberaalsetel positsioonidel.⁵⁰

⁴⁶ V. Lillemäe. Adrasedajana kolmel ajakirjanduspõllul. Meenutusi. Toim. S. Siim, konsultant K. Arjakas. Tallinn: Maalehe Raamat, 2008, lk. 155–189.

⁴⁷ L. Annus oli EKP lõhenemisega tekkinud paralleelse EKP (NLKP platvormil) (nimetatud „Õõparteiks“) esimene sekretär ja NLKP KK liige aastail 1990–1991, Interliikumise aktivist.

⁴⁸ V. Lillemäe. Adrasedajana, lk. 165.

⁴⁹ V. Lillemäe. Adrasedajana, lk. 179.

⁵⁰ V. Lillemäe. Adrasedajana, lk. 191.

1988. aasta suvi ja sügis

1988. aasta kuunal suvel olin ettekandega (selle tekst kinnitati TA välisosakonnas, kuid vaevalt tekstist kinnipidamist enam kontrolliti) AABS-i (*The Association for the Advancement of Baltic Studies*) 11. biennaalsel konverentsil USA-s Marylandi ülikoolis. 17. juunil kuulsin autoraadiost teadet Vaino asendamisest Väljasega. Seal tekkis mõnedel kodu- ja väliseesti teadlastel mõte korraldada Eestis humanitaaride, peamiselt ajaloolaste, ühine teaduskonverents. Ideed toetasid Olavi Arens, Aleksander Loit, Toivo Miljan, Tõnu Parming, Marju Rink Parming, Toivo Raun, Hain Rebas jt. Mõte oli tuua Baltimaid uurivad Lääne teadlased okupeeritud Eestisse. 1989. aasta suvel sai üritus Rein Helme, Sirje Kivimäe, Maie Pihlamägi jt. korraldusel ning Eesti Kultuurifondi, Eesti Töökollektiivide Liidu esimehe Ülo Nugise ja TA asepresidendi Arno Kõörna kaasabil teoks Stockholmi X Balti konverentsi järelsessiooni nime all.⁵¹ See foorum osutus elujõuliseks ja pani aluse tänaseni Tallinnas toimuvate Eesti moodsa ajaloo konverentside traditsioonile.

1988. aasta lõpp oli algusest sootuks erinev. 1988. aasta detsembris tunnistas okupatsioonivõimu organ ENSV Ülemnõukogu kohtuvälised massirepressioonid „inimsusevastasteks kuritegudeks“.

Positiivsed arengud salaprotokollide ümber kulgesid kiiresti. 28. septembril 1988 pidas Tallinnas Teaduste Akadeemia juubelikonverentsi raames MRP-st ja baltisakslaste lahkumisest (*Umsiedlung*) Ajaloo Instituudis ettekande Läti päritolu Kieli ülikooli professor, raamatu „Diktierte Option“ (Neumünster, 1972; 1974) koostaja Dietrich Andre Loeber, kes oli ümberasumise probleemiga tegelnud aastaid. Tema taotlus oli näidata, et lahkumine polnud baltisakslaste vabatahtlik valik füüreri kutsel, vaid sunnitud käik, et ellu jääda. Ta oli konverentsiks kokku pannud komplekti (40 lk.) teemakohast materjali, mis sisaldab peamiselt Saksa ja Nõukogude päritolu dokumente ja nende interpretatsioone nii Läänes kui Nõukogude Liidus.⁵² Loeber, kellega olin saanud põgusalt tuttavaks Balti Ajaloo Komisjoni (Göttingen) sümposiumil 1985. aastal Marburgis, nagu ka tema lähem kolleeg Boris Meissner pidasid tähtsaks rõhutada just okupatsiooni ebaseaduslikku juriidilist külge. Loeberi ettekanne ilmus Loomingus Jüri Kivimäe tõlkes.⁵³ Peamised õiguslike tagajärgedega poliitilised sündmused ja foorumid MRP ümber kandusid järgmisesse, 1989. aastasse⁵⁴ ja lõppesid Balti rahvastele õnnelikult NSVL Rahvasaadikute Kongressi otsusega jõululaupäeval.

⁵¹ P. Raidla. Kahe professoriga ajaloo uurimisest. [Vestlusring Aleksander Loiti ja Toomas Karjahärmiga.] – Rahva Hääl, 1989, 22.06.1989; X Balti uuringute rahvusvahelise teaduskonverentsi Tallinna sektsiooni materjale. – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused, 40, 1991, nr. 1, lk. 1 jj.

⁵² D. A. Loeber. 50 Jahre danach Die Umsiedlung der Deutsch-Balten 1939–1941. Hinweise und Materialien. Konferenz aus Anlass des 50-jährigen Bestehens der Estländischen Akademie der Wissenschaften in Tallinn/Reval am 28. September 1988. Hamburg, 1988. [Paljundatud käsikiri.] Autori arhiiv. Loeberi korraldatud baltoloogide konverentsi ettekannete kohta Kielis 1987. aastal, mis toimus Saksamaa Liitvabariigi valitsuse ja AABS-i toel, vt. T. Karjahärm. Mis on Balti identiteet? (Regional Identity under Soviet Rule: The Case of Baltic States. Hackettstown, N. J., 1990) [Publitseeritud ettekannete retsensioon.] – Akadeemia 1992, nr. 1, lk. 171–175.

⁵³ D. A. Loeber. Baltisakslaste ümberasumine Eestist ja Lätist. Tagasivaade 50 aasta distantsilt. – Looming 1989, nr. 9, lk. 1234–1241. Kivimäe ise analüüsis esmakordselt Eesti ajakirjanduse suhtumist ümberasumisse: J. Kivimäe. Raskel lahkumine. Baltisakslaste ümberasumine eestlaste rahvuslikus vaatevinklis. – Looming, 1989, nr. 9, lk. 1242–1250. Ümberasumisest vt. lähemalt: Umsiedlung 60. Baltisakslaste organiseeritud lahkumine Eestist. 24. novembril 1999 Tallinna Linnaarhiivis toimunud konverentsi ettekanded. Koost. S. Kivimäe. Tallinn: Baltisaksa Kultuuri Selts Eestis, Tallinna Linnaarhiiv, 2000.

⁵⁴ Suurest rahvusvahelisest konverentsist „Saksamaa ja NSV Liidu 1939. a. 23. augusti ja 28. septembri lepingute õiguslik hinnang“ ligi 200 osavõtjaga, mille korraldasid 1989. aasta suvel Tallinnas Eesti Teaduste Akadeemia Filosoofia, Sotsioloogia ja Õiguse Instituut (FSÕI) ja Eesti Akadeemiline Õigusteaduse Selts (EAÕS) vt. Materials of the International Scientific Conference on legal assessment of the USSR-Germany Pacts of August 23 and 28, 1939. – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused, 39, 1990, nr. 2, lk. 97–233.

Esimene rahvusvaheline Eesti moodsa ajaloo konverents Tallinnas, 14. juuni 1989. Esimeses reas vasakult ENSV TA asepresident Arno Kõörna, Ajaloo Instituudi direktor Raimo Pullat, Eesti Töökollektiivide Liidu esimees Ülo Nugis, ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees Arnold Rüütel, konverentsi korralduskomitee esimees Toomas Karjahärm.

Foto: autori arhiiv

Oktoobris oli Pärnus muinsuskaitseklubide VI kokkutulek ehk muinsuskaitsepäevad, mille üks dominante oli Venemaal surnud Konstantin Pätsi mälestuse jäädvustamine, sh. tema Tahkuranna ausamba (see oli lõhutud) ümbruse korrastamine talgute korras ja sinna mälestustahvli paigaldamine. Neli päeva kestnud kokkutuleku kavas olid ka loengud, mis enamasti toimusid EKP Pärnu linnakomitee saalis, Komsomoli (nüüd Esplanaadi) 10. Kõnetoolis käisid Küllo Arjakas, Kalle Eller, Evald Laasi, Toe Nõmm, Rein Ruutsoo, Hannes Valter, Arvo Valton, Ahti Õun, Toomas Kalmet, Mati Õun ja nende ridade autor.⁵⁵ Peaaegu kõik teemad olid iseseisvusajast, Vabadussõjast kuni baasidelepinguni. Minu konspektiivset esitust „K. Pätsi elu ja poliitilise tegevuse põhijooni“ täiendas kommentaaridega presidendi pojapoeg Matti Päts.⁵⁶ Vallikäärü pargis pidas tõrvikute valgel kõne professor Sulev Vahtre, kes nõudis okupatsiooni lõpetamist ja omariikluse taastamist. Linnas lehvisid sinimustvalged lipud. Levitati Eesti Muinsuskaitse Seltsi ja Rahvarinde faksiimileväljaandena trükitud iseseisvusmanifesti teksti tiraažiga 30 000.

Pärnu parteimajas valitsenud mõneti sürrealistlikku olustikku kirjeldab oma mälestustes Mana toimetaja ja väljaandja Hellar Grabbi, kellega tulime koos Laasiga Tallinnast Pärnusse, põigates läbi ka C. R. Jakobsoni Kurgja talumuseumist. „Kui lisada Lenini rinnakuju, mis kõigi ettekannete ajal ehtis poodiumitagust seina, oli nõukogude loosung „vormilt rahvuslik, sisult sotsialistlik“ täielikult pahupidi pööratud ja kogu kommunistlik butafooria kontrasteerus silmatorkavalt ettekannete sisuga.“⁵⁷ Külma sõja eesliinivõitleja ja „nõukogudevastase emigratsioonitegelase“ viisakeeld oli 1988. aasta sügiseks tühistatud ja Grabbi viibis koos abikaasaga Eestis VEKSA kutsel.

Akadeemik Gustav Naan

Paaril korral oli mul võimalus istuda ühise laua taga Eesti iseseisvumise vastastega. Kõige koloriitsem kuju oli akadeemik Gustav Naan, väljapaistev teadlane, kosmoloog ja filosoof, kes oli saanud tuntuks sümmeetrilise universumi ehk antimailma hüpoteesi püstitajana ja

⁵⁵ Muinsuskaitse klubide VI kokkutulek. Pärnu muinsuskaitsepäevad 6.–9. oktoober '88. [Ürituste kava.] Pärnutrükk, IX-88. Autori arhiiv.

⁵⁶ Laiendatud kujul ilmunud: T. Karjahärm. Päts ja tema aeg. Episoode poliitilisest biograafiast. – Aja Puls 1991, nr. 1, lk. 26–28; nr. 2, lk. 25–27; nr. 3, lk. 18–20; nr. 4, lk. 24–25; nr. 5/6, lk. 32–34.

⁵⁷ H. Grabbi. Seitse retke isamaale. Mälestuslikud esseed. Toim. U. Tõnisson. Tartu: Ilmamaa, 2010, lk. 292.

küberneetika eluõiguse eest seisjana. Ta oli ka teadusliku esseistika korüfee, keda poststalinistlikul ajal, eriti 1960. ja 1970. aastatel peeti Eestis opositsiooniliseks arvamuslimidriks ja võimukriitikuks. Tema avalikud esinemised, kuhu oli alati suur tung, ja kirjutised olid vaimukad, teravmeelsed ja kohati küünilisedki. Irriteerivate esseedega globaalprobleemidest, bürokraatiast kui progressi pidurist, seksist, iibeprobleemidest jmt. ründas ta võimu, vaimset küündimatust ja võltsmoraali, olles eriti populaarne noorte hulgas. Tema kuulus essee „Võim ja vaim“⁵⁸ avaldas minu põlvkonnale sügavat mõju, mis on vast võrreldav Herbert Marcusega Läänes. Naan oli väljakutsuvalt elitaarne; teaduslik-teoreetiline ja globaal mõtlemise kõrguselt põlgas ja naeruvääristas ta tava-/argimõtlemist ja massiteadvust.⁵⁹

Kui esialgu pooldas Naan *perestroikat* („on minu silmis täiesti veenev“),⁶⁰ siis hiljem, umbes 1987. aastast alates suhtus ta sellesse üha suureneva kahtlusega, sest muutused ei kulgenud nii, nagu tema seda õigeks pidas, need olid tema jaoks liiga kaugeleminevad („taandumine sotsialismist“). Ta kas ei näinud või ei tahtnud muutusi märgata ega tunnistada. Mulle hakkas silma üks tema mõttekäik demokratiseerimise kohta: See pole kusagil läinud ladusalt, seda on alati kasutatud ka enda huvides, tigiduse külvamiseks ja arvete õiendamiseks, anarhia ning kaose tekitamiseks. Demokratiseerimise järel tuleb aeg, kus hakatakse nõudma „kindlat korda“, nutrite kinnikeeramist ja isegi terrorit. Naan esitas seda mõtet ajaloo protsessi vältimatu seaduspärasusena: „Kõik see on ikka ja jälle kordunud – antiikajast kuni Hruštšovi tagandamiseni.“⁶¹ Nüüd oli ta demokraatlike ümberkorralduste vastu, mis tema arvates võisid pigem kahju tuua. Võib-olla ta kartis, oma elukogemustele tuginedes, uut vägivalja ja terrori lainet, uue Stalini ilmumist, mis võib uutjad ja eesti rahva minema pühkida.⁶²

Naani on peetud (neo)stalinistiks, kes õigustas repressiivset režiimi, mida ta ise Eestis pärast sõda juurutas.⁶³ Miks sai temast konservatiiv, kes võimu ja vaimu vastasseisus asus lõpuks tagurliku võimu poolele, hakkas interliikumise pooldajaks, omandas impeeriumimeelsete migrantide kaitsja oreoli? Sellele küsimusele pole lihtne vastata. Edevus ja isiklikud solvumised võisid siinjuures etendada oma osa. Kultuuritegelastest arvustas ta eriti Arvo Valtonit⁶⁴ ja Jaan Kaplinski. Vaevast meeldisid talle ENSV Teaduste Akadeemia presiidiumi liikmeskonnas tehtud muutused, millega Naan selle kõrge kogu koosseisust 1988. aasta märtsis välja arvati.

Jäädes kõrvale vabandusliikumisest, hakkas ta „tiigri seljas ratsutajana“ idealiseerima Stalinit, kes suunanud ta Eestisse uut elu ehitama, ja oma noorusaega,⁶⁵ kui ta juhtis ajalooinstituuti ja Eesti ajaloo esimese marksistliku (tegelikult stalinistliku) ajalookäsitluse koostamist.⁶⁶ Isikukultuse kahjulikke tagajärgi ta siiski ei eitanud.⁶⁷

23. novembril 1988 avaldas Naan Pravdas kirjutise „Kõik pea peale“, mis tõenäoliselt oli peatoimetaja Viktor Afanasjevi tellitud. Selles ta kinnitas, et rahvussuhete teravnemise ning natsionalistlike ja nõukogudevastaste kirgede õhutamise taustal käib Eestis tavamõtlemise tasandil massiteadvusega manipuleerimine, kus *perestroika* tähendab kõige pea peale pööramist. Naan kritiseeris 16. novembri suveräänsusdeklaratsiooni, „mis võeti vastu mitte ilma märgatava surveta väljastpoolt“, ja ENSV konstitutsiooni parandusi, mis viivad „rabeda konföderatsioonini“, samuti regionaalset isemajandamist, mis kõik võivad viia traagiliste pin-

⁵⁸ G. Naan. Võim ja vaim. – Looming 1969, nr. 12, lk. 1856–1872, 1875–1878.

⁵⁹ G. Naan. Logos müüdi vastu, [I–IV]. – Horisont 1987, nr. 4, lk. 23–25; nr. 6, lk. 21–24; nr. 7, lk. 24–26; nr. 8, lk. 21–23.

⁶⁰ G. Naan. Logos müüdi vastu, [IV], lk. 22–23.

⁶¹ G. Naan. Isikukultus: teadmised ja kired, IV. – Noorte Hääl, 02.10.1987.

⁶² T. Karjahärm, V. Sirk. Kohanemine ja vastupanu. Eesti haritlaskond 1940–1987. (Eesti haritlaskonna ajalugu, 3.) Toim. H. Tiisväli. [Tallinn]: Argo, 2007, lk. 546 jm.

⁶³ Vt. nt. G. Naan. Maailmavaatetest. – Eesti Kommunist 1988, nr. 1, lk. 23–33.

⁶⁴ G. Naan. Kelle viletsus? Rahvuskultuuri arengustrateegiast. – Rahva Hääl, 27.12.1986.

⁶⁵ G. Naan. Tuld Naani pihta, [I–V]. – Hoorte Hääl, 18.–22.11.1987.

⁶⁶ G. Naan. Mille poole tuleks püüda? – Noorte Hääl, 09.12.1987.

⁶⁷ G. Naan. Isikukultus: teadmised ja kired, I–V. – Noorte Hääl, 16.–18.09; 02.10.1987.

geteni liiduvabariikide vahel ja „meie ühist kodu kõigutada”.⁶⁸ Naani toetas Pravdas Eesti Kommunisti peatoimetaja Lembit Annus, kes 1988. aasta lõpus väitis, et Eesti parteilises ajakirjanduses töötavad kommunistid soosivad „ebatervete emotsioonide ja kirgede märatsemist“ ning kiusavad taga õige asja eest võitlevat akadeemikut, kes olevat kuulutatud lindpriiks.⁶⁹ Naani Pravda artikkel tekitas laiaulatusliku negatiivse resonantsi. Tema seisukohad mõistsid üksteise järel hukka autoriteetsed teaduslikud organisatsioonid ja kollektiivid, nagu TA presiidium, TRÜ nõukogu,⁷⁰ füüsikainstituudi teadlased.⁷¹

Tõejärgse ühiskonna varajase kuulutajana oli Naanil omajagu õigus: postsovetlikul Venemaal asendus Jeltsini demokratiseerimine peagi autoritaarse võimuga.

Interrinnet toetas samuti füüsiku haridusega filosoof ja meistrikandidaat males Vladimir Hütt, kellega olin pikemat aega olnud üsna sõbralikes kollegiaalsetes suhetes Tallinna Konservatooriumis, kus Hütt oli minu juhitud kateedris osakoormusega filosoofia õppejõud. Mingil põhjusel läks ta Venemaale Obninskisse aatomienergeetika instituudi kateedrijuhatajaks. Kuigi seal olnud palk tunduvalt suurem, tuli Hütt 1986. aastal Eestisse tagasi, ei kohanenud sellega, et püssimees seisis iga ukse taga. Wikipedias nimetatakse teda „veendunud kommunistiks“, kes pooldas Interrinnet. Tema kommunistlike veendumuste kohta ei oska ma midagi öelda, kuid suurriigi (*deržava*) ja NSV Liidu ühtsuse säilitamist ning võitlust „kohaliku sõjaka natsionalismiga“ (siia kuulus ka Rahvarinne) pidas ta küll vajalikuks. Ühingu „Teadus“ Tallinna organisatsiooni juurde asutas Hütt seminari „Vene idee“, kus ajaloolises ja filosoofilises plaanis lahati veneluse olemust ja venelaste rahvuslikku iseloomu, tõrjuti tagasi süüdistused agressiivsuses, marurahvusluses ja impeeriumimeelsuses.⁷²

Dvigateli (V. I. Lenini nimeline Riiklik Liidutehas) direktor, ENSV Töökollektiivide Ühendnõukogu asutaja Vladimir Jarovoi tahtis, et ühiskonda juhitakse nagu suurt liidutehast. Karmi olekuga tootmisjuht rääkis vähe, tema selja taga oli võimsa sõjatehase mitmetuhandeline kollektiiv ja suur kodumaa ning Moskva, millest ta arvas piisavat, et olukorda ohjes hoida. Olin selle tunnistajaks, et paras vastane talle oli kõva sõnaga Eesti Töökollektiivide Liidu esimees Ülo Nugis. ENSV Töötajate Internatsionaalse Liikumise (Interrinne) juht Jevgeni Kogan oli jutukam ja liikuvam, vaatamata liiklusõnnetuses saadud vigastustele. Ta ennustas natsionalistide lüüasaamist ja sotsialistliku internatsionalismi võitmatust, sest Nõukogude Liit ei saanud tema kindla veendumuse järgi kuidagi laguneda ega lakata olemast.

Ühe Toompeal toimunud mõttevahetuse järel ütles liidulise tähtsusega H. Pöögelmanni nimelise Elektrotehnika Tehase direktor Igor Šepelevitš mulle, et eestlased on valel teel ja kaotavad kõik, kui nad tahavad suurriigist lahku lüüa, sest pisikese rahvakilluna ja iseseisva riigina, kui niisugune peaski sündima, milles ta paistis kahtlevat, pole neil maailmas mingit kaalu, suurjõu ja üliiriigi osast satuvad nad läänemaailma tagahoovi, kusjuures pole kindel, et Lääs baltlased üldse avaliksi vastu võtab.

Iseseisvuspäeva epiloog

Eesti Vabariigi aastapäevad 1988 ja 1989 erinesid ametliku poole osas nagu öö ja päev. Seda mõjutasid ülemnõukogu 1988. aasta 16. novembri suveräänsusdeklaratsioon ja 1989. aasta alguse keeleseadus, mis tunduvalt kergitas kompartei reformimeelsete juhtide reitingut, samuti Rahvarinde plaanid. Seda, et 71. vabariigi sünnipäeva tähistatakse riiklik-parteilisel tasemel

⁶⁸ G. Naan, Eesti NSV Teaduste Akadeemia akadeemik (Ajalehest „Pravda“). – Rahva Hääl, 25.11.1988.

⁶⁹ L. Annus, ajakirja „Eesti Kommunist“ peatoimetaja. Pahupidi pluralism. (Ajalehest „Pravda“, 3. dets. 1988). – Rahva Hääl, 07.12.1988.

⁷⁰ Tartu Riikliku Ülikooli nõukogu otsus 25. novembrist 1988. – Edasi, 03.12.1988.

⁷¹ G. Naani kukerpallid. – Edasi, 03.12.1988.

⁷² V. P. Hjätt. Russkaja ideja. – Revel. Russkij istoričeskij žurnal 1991, nr. 1, lk. 108–113.

koos rahvuslipu heiskamisega ja piduliku aktusega, oleks aasta varem olnud raske ette kujutada.

14. veebruaril 1989 moodustas EKP Keskkomitee büroo Eesti iseseisvuspäeva, 24. veebruari ürituste organiseerimiskomisjoni koosseisus: ideoloogiasekretär Mikk Titma, parteiorganisatsioonilise töö osakonna juhataja Eduard Tšerevaško, kes aasta varem oli nõudnud EV aastapäeva tähistamise inspireerijate kinnipidamist, administratiivorganite osakonna juhataja Pjotr Vassikov, linnakomitee sekretär Enn-Arno Sillari.⁷³ Sama büroo koosolek kiitis heaks ENSV ÜN Presiidiumi seadluse „Eesti iseseisvuspäeva kuulutamise kohta“ projekti, mis seadustati 17. veebruaril. Iseseisvuspäeva sisseseadmise kõrval sisaldab see akt ka otsuse heisata 24. veebruaril Eesti sinimustvalge rahvuslipp Toompeal Pika Hermannini torni.⁷⁴ Nii palju oli siis olukord muutunud vaid ühe aasta vältel, ent presiidiumis oli ka „kodanliku sümboli“ heiskamise vastaseid. Järgmise punktina arutas büroo okupatsioonarmee ja sõjalaevastiku päeva tähistamise üritusi, mis kulmineerusid iseseisvuspäevast üks päev varem, seejärel arutati Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei registreerimist. Intervjuus ajakirjanikele vihjas esimees Rüütel, et iseseisvuspäev ei välista Eesti Tööraha Kommuuni ja Eesti NSV aastapäeva tähistamist, ning enne otsuse langetamist peeti nõu ka teadlastega.⁷⁵

Üks niisugune nõupidamine toimus ENSV Välisministeeriumi ruumides, mille asukoht oli tollal Toompea lossis välise sissepääsuga Kubernerini aiast. Kui ma sinna kohale jõudsin, leidsin eest professorid Edgar Mattiseni ja Karl Siilivaski, kes nähtavasti olid Rüütliga juba asja arutanud. Nüüd küsis Rüütel minu arvamust selle kohta, kuidas tuleks 24. veebruari nimetada. Pakkusin välja „iseseisvuspäeva“. Põhjenduseks tõin mitu asjaolu. Esiteks riikliku järjepidevuse aspekti, sest 1937. aasta „Pühade ja puhkepäevade seaduses“, mis anti riigivanema dekreedina, on riiklike pühade loetelus kirjas „iseseisvuspäev“. Teiseks ma arvasin, et „Eesti iseseisvuspäev“ on riigiõiguse ja rahvusvahelise õiguse seisukohalt täpsem ja maailma avalikkusele arusaadavam mõiste kui sagedamini kasutatud „vabariigi aastapäev“, eriti nendele, kes Eesti kui „unustatud riigi“ ajalugu ega iseseisvumise asjaolusid ei tunne. Kolmandaks on „iseseisvuspäev“ (*Independence Day*) 4. juuni USA-s kui Balti riikide annekteerimise mittetunnustamise võtmeriigis kindla tähendusega püha, mis märgib lahkulöömist Briti impeeriumist, analoogiliselt Balti riikidest, kes löid lahku Vene impeeriumist. Selle argumentatsiooniga, et „iseseisvuspäev“ on üldarusaadav mõiste, oli nõus ka vestlusega ühinenud tseremoniaalne välisminister Arnold Green.

Linnahallis toimus pidulik aktus koos muusikalise osaga. Rüütli kõne erines aastatagusest kardinaalselt. Kestvate kiiduavalduste saatel tervitas ta kogu Eesti rahvast EKP Keskkomitee, ülemnõukogu presiidiumi ja valitsuse nimel ning soovis „head iseseisvuspüha kõigile“. Tema teksti keskne märksõna oli „suveräänsus“.⁷⁶ Mikk Mikiveri esinemises seevastu figureeris kaugemale minev „iseseisvus“; „poolikut iseseisvust pole olemas“.⁷⁷ Tollaste *glasnosti* aja kirjutamata mängureeglite kohaselt võisid kunstiinimesed mõnevõrra julgemalt esineda.

Autor tänab Mati Grafi, Peeter Kaasikut, Toivo Kallast, Aare Laanemäed, Andres Langemetsa, Heli Pikka, Priit Raudkivi, Ott Rauna.

Uurimistöö on tehtud Tallinna Ülikooli ajaloo, arheoloogia ja kunstiajaloo keskuses teadusteema nr. IUT31-6 raames.

⁷³ EKP KK büroo istungite regestid, III. 1971–1991. Koost. T. Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2011, lk. 531.

⁷⁴ Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus Eesti iseseisvuspäeva kuulutamise kohta, 17.02.1989. – Rahva Hääl, 19.02.1989.

⁷⁵ L. Šer. 24. veebruar on Eesti iseseisvuspäev. – Rahva Hääl, 18.02.1989.

⁷⁶ Eesti iseseisvuspäeva tähistamine Tallinna Linnahallis 24.02.1989. ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe Arnold Rüütli kõne. ERR audioarhiiv, RMARH-84238. <https://arhiiv.err.ee/vaata/eesti-iseseisvuspäeva-tahistus-tallinna-linnahallis>

⁷⁷ Mikk Mikiveri kõne iseseisvuspäeva kontserdil 24.02.1989. RMARH-87277. <https://arhiiv.err.ee/vaata/mikk-mikiveri-kone-iseseisvuspäeva-kontserdil-24-02-1989>